Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 50, İstanbul 2023, 303-332.

TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASINDA MODERN CUMHURİYETLERE GİDEN SÜREÇTE EDEBİYATIN ROLÜ *

Orhan SÖYLEMEZ **

Ömer Faruk ATEŞ ***

ÖZET

XX. yüzyıldan itibaren Türk dünyasında ortaya çıkan cumhuriyet rejimleri, modern ulus-devlet paradigması esas alınarak kurulmuştur. Bu devletler, modernleşme süreçlerinin sonucunda ortaya çıktıkları gibi, kendi toplumsal yapılarını da yeni yönetim şekline uygun şekilde dönüştürmek istemiştir. Bu dönüşüm, modern anlamda millî kimlik inşasını ve yeni vatandaş tipini oluşturmayı gerektirir. Türk dünyasında bu noktada edebiyatın önemli bir rol oynadığı görülür. XX. yüzyılın ilk çeyreği, hem Osmanlı Türkleri hem de Rus işgalindeki Türk halkları için bir reform sürecidir. Bu dönemde edebiyata toplumsal işlev yüklenerek modern ulus-devletlerin ihtiyaç duyduğu insan tipini yetiştirmek ve sosyal yapıyı dönüştürmek hedeflenir. Türkiye'de Millî Edebiyat, Azerbaycan'da Maarifçilik, Kazakistan'da Alaş Orda Edebiyatı, Özbekistan'da Cedit Edebiyatı bu dönemin ürünüdür. 1920'den sonra Türk dünyasında sosyalist cumhuriyetlerin ideolojisine uygun bir yapı oluşturmak için edebiyatta sosyalist realizm hâkim olurken Türkiye'de yeni kurulan cumhuriyetin ilke ve inkılaplarına bağlı bir edebiyat kanonu oluşur. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri arasında edebî etkileşim yeniden başlar. Bu çalışmada Türkiye ve Türk dünyasında modern cumhuriyetlere giden yolda edebiyatın nasıl bir işlev üstlendiği, siyasi gelişmelere bağlı yaşanan ideolojik kırılmaların edebiyat-toplumsal yapı ilişkisini nasıl etkilediği ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Edebiyat, cumhuriyet, ulus-devlet, Türk dünyası, millî kimlik.

---

* Araştırma Makalesi. Makalenin geliş tarihi: 03.08.2023 / Kabul tarihi: 02.11.2023

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, *soylemezo@yahoo.com*, (ORCID ID: 0000-0001-8382-3173).

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, *ofates@kastamonu.edu.tr*, (ORCID ID: 0000-0001-6416-7924).

Giriş

2023 yılı Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılı olması nedeniyle, bir asırlık tecrübenin getirdiği kazanımları düşünmek, eksikleri görmek ve geleceğe yönelik yol haritası oluşturmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu vesileyle yeniden değerlendirilecek konular içerisinde dil, kültür, sanat ve edebiyatın da yer alması ve bu dört olgunun birbirleriyle etkileşimlerini de göz önünde bulunduran bilimsel çalışmaların yapılması gereklidir. Bu noktada edebiyat, mahiyeti itibarıyla diğer üç unsuru da bünyesine katan özel bir yapıya sahiptir. Zira edebiyat hem malzemesi dil olan bir sanat dalıdır hem de kültürü yansıtmakla kalmayan, onu işleyerek dönüştüren hatta yeniden inşa etme potansiyeline sahip olan bir yaratıcı etkinliktir. Edebiyatın etkisi yalnızca kültür ve estetikle de sınırlı değildir. Her ne kadar metin merkezli ve biçimci yaklaşımlar edebî eserin yalnızca kendi estetik bütünlüğü içerisinde incelenmesi gerektiğini savunsalar da edebiyat, içinde neşet ettiği toplumsal şartlardan etkilenen, bu koşulları yansıtan ve sosyal değişimleri etkileme gücü olan bir sanat dalıdır ve edebiyat incelemelerinde tarihsel ve sosyolojik unsurları değerlendirmek de metin merkezli incelemeler kadar önemlidir. Büyük dönüşümlerin yaşandığı buhran dönemlerinde edebiyatın toplumsal işlevi daha çok öne çıktığından bu süreçlere edebiyatın etkisini ele alan müstakil çalışmalar yapılması gerekir. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden sürecin düşünsel köklerini oluşturan ıslahat ve modernleşme hareketlerinin edebiyattan toplumsal fayda beklentisine sahip olması, siyasi örgütlenme açısından imparatorluktan ulus-devlete, toplumsal örgütlenme açısından ümmetten ulusa geçiş sürecinde edebiyatı önemli bir aktör hâline getirmiştir. Bu nedenle edebiyat, sadece estetik zevk veren bir sanat olmanın ötesine geçmiş, modernleşme süreçlerini yönlendiren bir araç olmuştur. Cumhuriyet kurulduktan sonra da yeni devletin ilke ve değerlerinin teşekkül etmesini sağlayan fikrî atmosferin etkisiyle üretilen modern bir edebiyat, Türk kimliğini kültürel ve siyasi açıdan inşa etme ve ayakta tutma işlevini üstlenmeye devam etmiş ve güçlenerek varlığını sürdürmüştür. Devlet desteğiyle oluşturulan kanon, genç cumhuriyetin idealleri ve inşa etmek istediği kültür açısından önemli bir görev üstlenmiştir.

Cumhuriyet-edebiyat ilişkisine Türkiye'nin siyasi sınırları dâhilinde bakmak faydalı olsa da bu bakış açısı daha bütüncül değerlendirmeler yapmaya imkân tanımadığından eksik bir incelemeyi de beraberinde

getirecektir. Özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Türk dünyasında da Türkiye'dekine benzer şekilde buhranlara bağlı olarak uyanış hareketlerinin görülmesi, bu hareketlere bağlı olarak modern edebiyatların teşekkül etmesi ve ayrı ayrı kurulan Türk Cumhuriyetleri'ne -ister milliyetçi ister sosyalist anlayışla kurulmuş olsun- giden süreçlerde bu edebiyatların belirleyici rol oynaması, Türk dünyası edebiyatlarını da araştırma evrenine katarak yapılacak değerlendirmelerin daha sağlıklı olacağı düşüncesine bizi götürmektedir. Ayrıca XX. yüzyılın başından itibaren Türkiye ve Türk dünyası arasında yaşanan edebî ve kültürel etkileşim, Sovyetler Birliği dönemindeki kesintinin ardından bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nde de varlığını sürdürmüş ve edebiyat bir kültür köprüsü hâline gelmiştir. Bu nedenle edebiyat, hem ayrı ayrı Türk halklarının modernleşerek cumhuriyet rejimleri etrafında ulus kimliği oluşturmasında hem de farklı Türk halklarının karşılıklı etkileşimle kültürel ve siyasi yakınlık kazanarak benzer değerleri savunmasında etkili olmuştur. Kuşkusuz bütün bu süreçleri bilimsel açıdan değerlendirmek çok daha kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Burada bir makalenin el verdiği ölçüde konuyu ele alınacak ve genel bir bakış açısı ortaya konmaya çalışılacaktır.

Cumhuriyetlere Giden Yolda Modernleşme ve Edebiyat

Modern devletlerin doğuşuna giden süreçte etkili olan düşünsel ve teorik gelişmelerin başlangıcını Batı'daki Rönesans ve Reform hareketlerine kadar götürmek mümkündür. Burjuva sınıfının ortaya çıkarak güçlenmesi ve feodal yapının yerine merkezî devletlerin geçmesini sağlaması bu açıdan önemli bir dönüm noktasıdır. Daha sonra Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi gibi gelişmeler bu süreci hızlandırır. Fabrikaların kurulması ve nüfusun büyük kentlerde toplanmasıyla toplumsal yapı değişir. Fransız İhtilali sonrasında milliyetçilik düşüncesi gelişir ve etnik kökene dayalı ulus-devlet düşüncesi yaygınlaşır. Bunun sonucunda çok uluslu imparatorluklar yıkılır ve ulus-devletler kurulmaya başlar. Ulus-devlet anlayışı, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası altında halkını türdeşleştiren, ortak kültür ve değerler yaratan bir siyasi güce dayanır. Cumhuriyet rejimleri de "bir ve bölünmez bir ulus" anlayışını benimser. Halk ve devlet, ulusla özdeşleştirilir ve toplumun etnik, inançsal ve dilsel unsurları

bütünleştirilerek kültürel açıdan birlik taşıyan bir toplum oluşturulur.[1] Batı'da yaşanan siyasi ve toplumsal gelişmeler birebir Şark'ta yaşanmadığından Türk dünyasında cumhuriyetlerin kuruluşuna giden yol Batı'dakinden farklıdır. Müslüman Şark'ın Batı karşısında mağlup olmasından sonra Türk dünyasında Batılılaşma ve modernleşme, yönetici ve aydınlar tarafından bir zorunluluk olarak kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak başlatılan reform süreçleri, düşünce dünyasında ve edebiyatta değişiklikler meydana getirmiş, XX. asrın başında milliyetçilik ideolojisi ile tanışılmış ve sömürge olmaktan kurtulmak için çağdaş devletler kurma ihtiyacı hissedilmiştir. Bu nedenle başta Osmanlı Devleti olmak üzere Türk dünyasında başlayan reform ve modernleşme hareketlerini dikkate almadan birer modern devlet yapılanması olan cumhuriyet rejimlerine giden süreci doğru değerlendirmek mümkün değildir.

Türk dünyasının ve Müslüman Şark'ın ilk cumhuriyeti olarak 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1920'den itibaren kurulmaya başlanan Moskova'ya bağlı sosyalist Türk Cumhuriyetleri ve 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kurucu ideolojileri ve ulus anlayışları birbirlerinden farklı olsa bile Orta Çağ'ın tarım ve dine dayalı imparatorluk anlayışından kopuşun göstergesi olan birer modern devlettirler. Bu devletlerin kendine özgü vatandaşlık algısı da imparatorlukların tebaa anlayışından ayrılır. Cumhuriyet rejimiyle yönetilen modern devletlerin ortak özelliği ulus-devlet niteliği taşımalarıdır. Milliyetçiliğe "gerici bir burjuva ideolojisi" olarak bakan Sovyetler Birliği dahi kendine özgü uluslar oluşturarak bunları birer cumhuriyete dönüştürmüş ve enternasyonalist bir tasarım olan "Sovyet insanı"na giden yolda ulus bilincini tamamen görmezden gelememiştir. Bu nedenle cumhuriyetlerin ana özelliği olan ulus-devlet yapısını meydana getiren süreçler, aynı zamanda modern cumhuriyetleri ve onların millet tasavvurlarını da şekillendirmiştir. Bu süreçlerin düşünsel ayağında edebiyatın önemli bir rol oynadığı görülür. Modern anlamda millî kimlik ve ulus inşasına doğrudan ya da dolaylı olarak katkı yapan, birey olarak insanı dönüştürmekle kalmayıp modern vatandaşlık algısını da oluşturan düşünsel süreçler edebiyatı da

[1] Ulus-devletlerin kuruluşuna etki eden süreçler ve ulus-devletlerin temel özelliklerine ilişkin bu açıklamalar için bkz. M. Onur Hasdedeoğlu, *Halide Edib ve Yakup Kadri'nin Romanları Ekseninde Türk Edebiyatının Ulus-Devlet Oluşumuna Etkisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019, 7-25.

şekillendirmiş ve bir sanat dalı olarak edebiyat, ulus-devletlerin oluşmasına katkı sağlarken XX. yüzyıldaki cumhuriyetlerin ve çağdaş toplumsal yapıların doğuşunu desteklemiştir.

XIX. yüzyıldan itibaren medeniyet değişikliği, Doğu-Batı çatışması, İslâm'da tecdit, eğitim, kadın sorunu, milliyetçilik ve millî kimlik gibi meselelerin Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık, Milliyetçilik gibi ideolojiler etrafında edebiyata yansıması, edebî eserlerin bir eğitim ve kamuoyu oluşturma aracı olarak kullanılması, Cumhuriyet'e giden süreçte edebiyatın güçlü etkisini gösterir. Fakat edebiyatın düşünce ve toplum düzeyindeki değişimlerle iç içe olması, yalnızca Osmanlı Türkiye'si için geçerli olan bir durum değildir. Müslüman Şark'ın müzmin hâle gelen sorunlarına faydacı bir edebiyatla reçete sunma çabası, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Türk dünyasında da başlar ve bu süreç özellikle 1905 Rusya'da ilan edilen meşrutiyetten sonra güçlenerek devam eder. 1905-1920 yılları arasında İstanbul ile Türk dünyasının farklı coğrafyaları arasında yaşanan edebî ve fikrî etkileşim yoğun olmakla birlikte modern cumhuriyetlere giden yoldaki yenilik hamleleri hep edebiyatla iç içe olmuştur. Bu nedenle edebiyat, Osmanlı Türkiye'si ile Türk dünyasını hem birbiriyle yakınlaştırmış hem de bütün Türk halklarının modernleşme süreçlerini beslemiştir. Türkiye ile Türk dünyasının bağlantısının kopmasına dolaylı yoldan neden olan Moskova güdümlü sosyalist edebiyat ise seküler bir dünya görüşü oluşmasına ve kurulan sosyalist cumhuriyetlerin ideolojik alt yapısını benimsetmeye etki etmiştir. Başka bir ifadeyle Sovyet dönemi Türk dünyası edebiyatları, millî kültüre hizmet etmese bile sosyalist temelde modern-seküler bir vatandaşlık anlayışı –yani Homo Sovieticus- oluşturmuş ve Moskova'ya bağlı kurulan cumhuriyetlerin ideolojik meşruiyetini savunma görevini üstlenmiştir. Dolayısıyla edebiyatın ulus inşasına ve modern devlet yapılanmalarının vatandaşlık anlayışını oluşturmaya etkisi, toplumsal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan yeni rejimlere ve bu rejimlerin ulus anlayışlarına göre paradigma değişikliğine uğrayarak devam etmiştir.

Türkiye ve Türk dünyasında cumhuriyetlere giden yolda edebiyatın etkisi tartışılırken dört kırılma noktasından söz edilebilir:

1. XX. yüzyılın başında yenilikçi ideolojilere dayalı reformların yapılması ve bunlara bağlı olarak Osmanlı-Türk edebiyatında yaşanan gelişmeler: Bu sürece II. Meşrutiyet, Mütareke Dönemi ve Millî Mücadele dönemi dâhildir. Cumhuriyet'in ilk

yıllarından itibaren ortaya konan edebiyat bu sürecin üzerine temellenir.

2. XX. yüzyılın başından 1917 Ekim Devrimi'ne kadarki süreçte Kırım, Kazan, Kafkasya ve Orta Asya'da yaşanan gelişmeler: İsmail Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçilik ve Azerbaycan'daki Maarifçilik hareketlerine bağlı oluşan edebiyat, Kazakistan'da Alaş Orda edebiyatı ve Özbek Ceditçileri etrafında teşekkül eden milliyetçi-modern edebiyat bu dönemin ürünüdür. Bu sürecin konumuz açısından en somut sonucu 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'dir. Müslüman-Şark'ta kurulan ilk cumhuriyet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin millî kimlik ve vatandaşlık değerleri, XX. asrın başında doğan milliyetçi edebiyatla inşa edildiği gibi bağımsız bir cumhuriyet kurma idealini savunan Kazakistan'daki Alaş Orda Hareketi'nin ve Özbekistan'daki Ceditçiliğin fikrî temelleri de bu dönemin edebiyatıyla savunulmuştur.
3. Ekim Devrimi'nden Moskova'ya bağlı sosyalist cumhuriyetlerin kurulduğu döneme kadarki sosyalist edebiyat ve sonrasındaki Sovyet edebiyatı: Sovyetler Birliği'ne bağlı kurulan beş Türk Cumhuriyeti'nin ideolojik meşruiyetini oluşturma ve vatandaşlık değerlerini inşa etme bu süreçte gerçekleşmiştir. Fakat Sovyetler Birliği kurulmadan önce Türk dünyasında sosyalizmi savunan edebiyatçılar çok azdır ve bu anlamda sosyalist cumhuriyetlere giden yolda edebiyatın etkisi daha sınırlıdır. Sosyalist edebiyatın asıl görevi, Orta Asya'daki Türk boyları Moskova'ya bağlı cumhuriyetler hâline getirildikten sonra başlar. 1991'e kadar devam eden Sovyet-Türk edebiyatları kendi içinde bazı kırılmalar yaşasa da bu cumhuriyetlerin resmî ideolojisini ikame etme sürecinin devamını sosyalist edebiyat oluşturur.
4. 1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra kurulan bağımsız cumhuriyetlerin kurucu ideolojileri temelinde şekillenen edebiyat: Sovyet insanından millî kimliğe dönüş ve bağımsız genç cumhuriyetlerin temel değerleri bu dönem edebiyatının konusu olur.

Sözü edilen dört kırılmanın yaşandığı coğrafya farklı Türk topluluklarının varlığını sürdürdüğü geniş bir alanı kapsar. Bu gelişmeleri değerlendirirken ayrı ayrı her Türk boyunun yaşadığı süreç edebiyatla ilişkilendirilebileceği gibi bunlar arasındaki karşılımı etkileşimi göz önünde bulundurarak daha geniş kapsamlı değerlendirmeler yapmak da mümkündür. Fakat Türk dünyası genelinde sağlıklı çıkarımlar yapmak için öncelikle bölgesel olarak gelişmelerin seyrine bakmak gerekir. XX. yüzyılın başında edebiyat ve modernleşme hareketlerinin merkezi İstanbul olduğundan sürecin incelenmesine Osmanlı Türklerinden başlamak faydalı olacaktır.

Türkiye'de millî kimlik, Avrupa tipi ulus-devlet modeline göre şekillenmiş ve çok uluslu Müslüman devletten tek uluslu ülkeye geçişi sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin kendine özgü koşulları nedeniyle Batı'dakinden farklı bir seyir izleyen bu süreçte siyasal elitler, ülkenin otantik ve tarihsel millî kimliği olarak Türk kimliğini ortaya koymuş, entelektüel elitler de eğitim, basın ve edebiyat yoluyla Osmanlı-Müslüman unsurları Türk kimliğine dönüştürmüştür. Bu dönüşümün başlangıcı, Müslüman Osmanlıların zihnindeki vatan mefhumunun ve toprağa aidiyet algısının dönüştürülmesi ile başlar. Osmanlı Müslümanlarının geleneksel algısında, modern millî kimliğin tanımında yer alan ortak vatan ve dil bilincinin yerine saltanatın sahibi hanedana bağlanmak vardır. Müslüman tebaa, Osmanlı egemenliğini savunma ile İslam'ı savunmayı aynı şey olarak görmektedir. Batılılaşma sürecinin önemli isimlerinden II. Mahmud, Osmanlı Devleti'ni "belli bir toprağa bağlı bir millete dayandırmak" ister. Tanzimat döneminin hâkim ideolojisi olan Osmanlıcılık, üniter devlete zemin hazırlayan laik bir kavram olup ileride teşekkül edecek modern Türk kimliğinin temelini oluşturur. Bu süreçte hâlihazırdaki geleneksel cemaat kimliklerini vatandaşlık esasına dayalı yeni kimliklere dönüştürmede edebiyat belirgin bir rol üstlenir. Bu noktada Namık Kemal'in ortaya koyduğu vatan sevgisi düşüncesi ve vatan için fedakârlık yapma çağrısı, toprağa bağlı vatandaş kimliğinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.[2]

Osmanlı Türkiye'sinde ulus kimliği oluşturma çabaları ciddi anlamda II. Meşrutiyet sonrasında başlar. Edebiyatın ulus inşasına hizmeti de

[2] Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, 17-24.

bununla eş zamanlı olur. 1911 yılında Yeni Lisan hareketi ve edebiyat tarihlerinde "Millî Edebiyat" olarak isimlendirilen dönem bu açıdan bir milattır. Ömer Seyfettin, Ali Canib, Mehmed Emin, Ziya Gökalp gibi isimler dilde sadeleşmeyi savunarak halka millî şuur kazandıracak eserler yazmaya başlar. Ziya Gökalp, halk destanları ve masallar vasıtasıyla Türklüğü yeniden kurgulayarak ortak bir kültür ve hafıza oluşturmaya çalışır. Gökalp'ın "Ergenekon", "Kızıl Elma", Altın Işık" gibi eserleri bu açıdan önemlidir. Mehmet Emin, Türk millî kimliği inşa etmek için yazdığı şiirlerinde Anadolu insanının acılarına değinse de onları motive etmek için Cengiz, Attila gibi hükümdarlardan örnekler verir. Mehmet Emin'in şiirleri bir fikri anlatmak amacıyla yazılmış olduğundan estetik açıdan çok başarılı değildir fakat yazıldığı dönem için bu şiirler büyük önem taşır. Ömer Seyfettin, yazdığı hikâyelerde Osmanlıcılığı hayata geçirmenin artık mümkün olmadığını savunur ve Türklerin millî bilinç kazanması gerektiğini vurgular.[3] Böylece İttihat ve Terakki'nin iktidarda olduğu dönemde edebiyatın da katkısıyla Türk millî kimliği oluşturma yolunda ciddi adımlar atılır. Daha sonra Cumhuriyet döneminde benimsenecek ulus anlayışının oluşmasında edebiyat vasıtasıyla oluşturulan bu düşünsel zeminin katkısı büyüktür.

Ahmet Hikmet, Halide Edib, Yakup Kadri gibi isimlerin hikâye ve romanları de ulus-devlete giden yolda millî kimlik oluşmasına etki etmiştir. Ahmet Hikmet'in *Çağlayanlar* adlı kitabında topladığı hikâyeleri ve *Gönül Hanım* romanı bu açıdan önemlidir. *Gönül Hanım* romanının kişileri sahip oldukları Türklük bilinciyle Türklerin ilk yazılı eserlerini bulmak için yolculuğa çıkar. Millî kimlik, ortak bir tarih ve vatan bilinci etrafında oluşur. Bu açıdan Orhun Abidelerini bulmak için yapılan yolculuk, bir anlamda millî kimliğin peşinden koşmak anlamına gelir. Ahmet Hikmet, tezli bir roman olan *Gönül Hanım*'da roman kahramanlarının ağzından Türklerin büyük ve asil bir millet olduklarını hatırlamaları gerektiğini söyler. Eserde, millî benliği kazanmak için ana yurda ilmî seyahatler düzenlenmesinin önemine vurgu yapılır ve bu konuda Türklerin ilgisizliğinden yakınılır. Bütün Türk topluluklarının birlik beraberlik içerisinde hareket etmesi ve

[3] Mehmet Sümer, *Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)*. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015, 285-286.

Asya'ya açılacak yeni okullarla gençlerin eğitilmesi teşvik edilir.[4] Yazarın okuyucuya verdiği bu mesajlar, millî kimliğin inşası için gerekli olan ortak hafıza, ortak tarih ve vatan bilinci gibi unsurların bilimsel araştırma ve sistemli eğitim sayesinde geniş kitleler tarafından kabul göreceğini ifade eder.

Halide Edib ve Yakup Kadri gibi hem Millî Edebiyat ve Mütareke döneminde hem de Cumhuriyet döneminde eserler yazmış sanatçıların ulus-devlet inşasında büyük rolü vardır. Zira Cumhuriyet edebiyatı, Millî Edebiyat döneminde atılan temel üzerine şekillenir ve Halide Edib ve Yakup Kadri gibi yazarlar Cumhuriyet döneminde de millî edebiyat anlayışı ile eserler yazmaya devam ederler. Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazar ve şairler Anadolu'ya yönelerek "ulus-devlet yaratma heyecanıyla" Anadolu insanını anlatır. Bu dönemde Türk kültür ve sanatı ulus-devlet ideolojisine uygun şekilde yeniden yapılandırılır ve yapılan inkılapların yerleştirilmesi için edebiyattan faydalanılır.[5] Böyle bir dönemde eserlerini kaleme alan Halide Edib ve Yakup Kadri, ulus-devlet anlayışının oluşmasına katkı sağlayacak metinleri "eğitim, kadın, kimlik, toplumsal-kültürel çatışmalar ve iktisat" gibi konular etrafında kurgulayarak Cumhuriyet'in modern insanına vatandaşlık bilinci aşılamaya çalışır.[6]

Tanzimat ile başlayıp II. Meşrutiyet'in ilanından sonra güçlenerek devam eden Türk modernleşmesi, çağın egemen düşünce eğilimleriyle de uyumlu bir şekilde gelişir. Bu sürecin iki önemli ayağı vardır. Birincisi Batı medeniyetinin temeli olan akıl ve bilimi esas alarak daha seküler bir dünya görüşü oluşturmak, ikincisi ise modern anlamda millî kimlik inşa etmektir. Din temelli geleneksel Şark düşüncesinden kopuşu ifade eden bu kırılma, Millî Mücadele sonrasında modern bir ulus-devletin kurulmasıyla neticelenir. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti, Türk modernleşmesinin somut bir neticesidir. Cumhuriyet kurulduktan sonra Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen devrimler de laik, seküler, aklı ve bilimi önceleyen Aydınlanmacı bir düşünce zeminine dayanmaktadır. Dolayısıyla Türkiye

---

[4] Mümine Çakır, "Türk Edebiyatında Orta Asya'dan Söz Eden İlk Roman: Gönül Hanım", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, Çankırı 2014, 254-255.

[5] M. Onur Hasdedeoğlu, *a.g.e.*, 81-83.

[6] Halide Edib ve Yakup Kadri'nin romanlarının ulus-devlet oluşumuna etkisinin sözü edilen kategoriler bağlamında incelenmesiyle ilgili M. Onur Hasdedeoğlu, *a.g.e.*

Cumhuriyeti'nin fikrî temelleri, XIX. yüzyılda başlayan ve XX. yüzyılın başlarında güçlenen Türk modernleşmesine uzanır. Bu nedenle Cumhuriyet devrimini, 1908 sonrasında yapılmaya çalışılan ve yarım kalan "burjuva devrimi"nin tamamlanması olarak görenler de vardır.[7]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında edebiyat vasıtasıyla yeni kurulan devletin değerlerine bağlı insanlar yetiştirme çabası, kuruluşun 10. yılında daha da hızlanır. 1933 yılında devlet tarafından Kurtuluş Savaşı'nı ve yapılan devrimleri anlatacak eserlerin yazılması teşvik edilir. Oluşturulan Kutlama Komisyonu yayın faaliyetlerine önem verir ve Cumhuriyet'in ilk on yılında elde edilen kazanımları, yapılan devrimlerin önemini anlatacak şiir ve piyeslerin yazılmasını ister. Bu dönemde sahnelerde temsil edildikleri için özellikle tiyatro türündeki eserler önem taşır. Halit Fahri Ozansoy'un *On Yılın Destanı*, Yaşar Nabi Nayır'ın *Beş Devir*, *İnkılâp Çocukları*, *Köyün Namusu* eserleri, Reşat Nuri Güntekin'in *İstiklâl*'i, Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Kahraman*'ı, Aka Gündüz'ün *Mavi Yıldırım*, *Yarım Osman* eserleri, Nahit Sırrı Örik'in *Sönmeyen Ateş*'i bu dönemde yazılmış piyeslerdendir.[8] Bu eserlerin amacı Cumhuriyet'in kurulması için ortaya konan mücadeleden ve yeni ulus-devletin on yılda başardıklarından hareketle Türk millî kimliği etrafında teşekkül etmiş, Cumhuriyet'in değerlerini benimsemiş bir vatandaşlık anlayışı oluşturmaktır.

XX. yüzyılın başı, sadece Osmanlı Türkiye'sinde değil Türk dünyasında da milliyetçiliğin modern bir ideoloji olarak güç kazandığı, İslamcılık etkisiyle dinde tecdit ve içtihat kavramları etrafında modernleşmenin imkânlarının arandığı bir uyanış devridir. Bu süreçte tıpkı Osmanlı Türkiye'sinde olduğu gibi edebiyattan bir vasıta olarak faydalanılır ve siyaset, din, eğitim, kadın sorunu gibi konular edebî eserlerde ele alınır. Türk halkları hem modern edebiyatın roman, hikâye ve tiyatro gibi türleriyle eserler vermeye, klasik şiir anlayışından koparak yeni ve toplumcu bir şiire yönelmeye başlar hem de eserlerin içeriğini geri

[7] Murat Yılmaz, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Temelleri". *Türk Edebiyatı Tarihi,* (Editörler: Talât Sait Halman, Mustafa İsen, Osman Horata vd.), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, IV, 24.

[8] K. İrfan Karakoç, *Ulus-Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatının İnşası (1923-1950)*. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, 149-151.

kalmışlıktan ve sömürülmekten kaynaklanan sorunlar ve bu sorunların reçeteleri oluşturur. Çözümün dini hurafelerden arındırarak çağın şartlarına göre yorumlamaktan ve milliyet bilinci oluşturmaktan geçtiğine inanan Türk dünyası aydınları, cehaleti de büyük bir sorun olarak görür ve çağdaş bir eğitim anlayışını savunur. Batı'nın bilim ve tekniğini almanın ve çalışmanın önemine vurgu yapılan bu süreç, sözü edilen özellikler açısından Osmanlı Türklerinin Tanzimat'tan bu yana yaşadığı Batılılaşma sürecine benzer. Buna bağlı olarak da edebiyat, tıpkı Osmanlı edebiyatında olduğu gibi bu meselelerin tartışıldığı bir mecra ve bir eğitim vasıtası hâline gelir. Türk dünyasında modern birey ve modern vatandaşlık düşüncesini oluşturan sürecin temeli XX. yüzyılın başındaki bu düşünsel ve edebî ortama dayanır.

Bu açıdan Kırım'da *Tercüman* gazetesini çıkartan İsmail Bey Gaspıralı büyük önem taşır. İstanbul Türkçesini esas alan bir dille gazetesini çıkartan Gaspıralı, bütün Türk dünyasında ortak bir edebî dil oluşturmaya çalışır. Zira Gaspıralı'ya göre böyle bir dilin teşekkül etmesi, öncelikle kültürel birliği oluşturacaktır. Ayrıca Müslüman-Türk dünyasının en büyük sorunlarından birisi cehalettir. Medreselerdeki eğitim çağın çok gerisindedir. Bu nedenle Gaspıralı, "Usul-i Cedit" adı verilen yeni bir yöntemle çok daha kısa sürede okuma-yazma öğretmeye başlar ve dinî ilimlerin yanında fen bilimlerinin de okutulduğu bir müfredat oluşturur. Zamanla Usul-i Cedit mektepler bütün Türk dünyasına yayılır ve millî değerlere bağlı kalarak modernleşmeyi savunan Ceditçilik hareketi oluşur. Bu hareket etrafında oluşan Cedit edebiyatı da milliyetçi bir edebiyat olarak yaygınlaşır.[9] Gaspıralı'lı modernleşme süreçlerinde önemli yapan bir diğer husus, roman ve hikâye türünde yazdığı eserlerdir. *Darü'r-rahat Müslümanları* adlı eseriyle Gaspıralı, Türk dünyası edebiyatlarındaki ilk modern ütopya örneğini verir. Bu eserde Gaspıralı'nın bütün eserlerinde yer alan ortak kahraman Molla Abbas'ın İspanya'da Endülüs'te şahit oldukları anlatılır. Yazarın kadın sorununa dikkat çekmek için yazdığı ve kadınların hâkim olduğu bir ülkede geçen *Kadınlar Ülkesi* adlı eseri distopik nitelik taşıyan ve kadının toplumsal konumunu çarpıcı bir şekilde yansıtan modern bir metindir. Gaspıralı, bu eserinde İslam toplumunu adeta ters yüz

[9] Taha Akyol, "Cedîdcilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 211-213.

ederek alaycı bir dille eleştirilerini yapar.[10] Bu eserler, Gaspıralı'nın çağdaş edebî türleri kullanarak dönemin sorunlarına ışık tuttuğunu ve cumhuriyetlere giden yolda modernleşme süreçlerinin temelini atanlardan birisi olduğunu gösterir.

Azerbaycan'da ortaya çıkan yenileşme hareketleri Osmanlı Türkiye'si ile olan yoğun etkileşim içinde teşekkül etmesi açısından önemlidir. Azerbaycan, XIX. yüzyılın başında Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilir. Bu işgal sonucunda Azerbaycan ikiye bölünür, Güney Azerbaycan bölgesi o dönem Türk Kaçar hanedanı tarafından yönetilen İran'da kalırken Kuzey Azerbaycan Rus hâkimiyetine girer. Bu gelişmenin bir sonucu olarak XIX. yüzyılda Azerbaycan'da Rus etkisiyle modernleşme süreci başlar. Edebiyat da bu süreçten nasibini alır ve roman, hikâye, tiyatro gibi Batılı türler Azerbaycan edebiyatına girer. Bu dönemde Tiflis, Avrupai bir şehir olarak bölgenin merkezi olur. Azerbaycanlı yazar ve şairler, Tiflis'e sürülen Dekabrist aydınlardan etkilenerek Batılı düşünce ile tanışırlar. Başta Aydınlanma filozoflarını ve Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan düşünceleri Rusça üzerinden takip eden aydınlar, Avrupa edebiyatını da Rus edebiyatı üzerinden öğrenirler. Bunun sonucunda "Maarifçi" adı verilen, Aydınlanmacı fikirleri benimsemiş ve bunları edebiyatla topluma yaymak isteyen yazar ve şairler ortaya çıkar. Modern Azerbaycan edebiyatının ilk temsilcileri, Rus okullarında ya da Gaspıralı'nın etkisiyle açılan Usul-i Cedit okullarda okuyan, Dekabrist aydınlarla temasa geçen, akıl ve bilimin öncülüğünde aydınlanmaya inanan, modern fikirleri ve modern edebiyatı Rusça üzerinden takip eden bu aydınlardır. Abbasguluağa Bakıhanov, Mirze Şefi Vazeh, İsmail Bey Kutkaşınlı, Gasım Bey Zakir, Mirze Fethali Ahundov gibi isimler XIX. yüzyılda modern Azerbaycan edebiyatının ilk örneklerini verirler.[11]

Azerbaycan'da ulus-devlet modeline uygun yeni insan tipini inşa edecek fikrî temelleri atan ilk isim Abbasguluaga Bakıhanov'dur. *Gülistan-ı İrem* adlı eserinde Bakıhanov, Azerbaycan tarihini konu alır ve Azerbaycan Türklerinin tarih boyunca esareti kabul etmediklerini vurgular. Tarih

[10] Yavuz Akpınar, "İhmal Edilmiş Bir Yazar", *İsmail Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, 72-75.

[11] XIX. yüzyılda Azerbaycan'da modern edebiyatın doğuşuna ilişkin bu bilgiler için bkz. Yavuz Akpınar, "Ana Hatlarıyla Başlangıçtan Günümüze Kadar Azerî Edebiyatı", *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994, 35-55.

üzerinden ortak geçmiş vurgusu yaparak millet bilinci oluşturmak modern bir çabadır.[12] Bakıhanov'un *Kitab-ı Askeriyye* adlı eseri, hikâye kişisi Asker'in sevdiği kıza ulaşmak için akıl ve mantıkla hareket etmesi bakımından geleneksel halk hikâyeciliğinden ayrılır. Bu açıdan metni modern hikâyeye giden yolda öncü bir adım kabul etmek mümkündür. Asker de modern insanın prototipi kabul edilebilir. İsmail Bey Kutkaşınlı'nın *Reşid Bey ve Saadet Hanım* adlı hikâyesi ilk kez Fransızca yayımlanmış olsa da ele aldığı konular ve yazılış tarzı itibarıyla önemli bir eserdir. Hikâyede bir genç kız evleneceği erkeği kendisi seçer. Geleneksel dünya görüşündeki kadının toplumsal konumu eleştirilir. Bu açıdan *Reşid Bey ve Saadet Hanım*, modern bireye ve topluma işaret eden bir eserdir. Usul-i Cedit okul açarak modern nesiller yetiştirmek isteyen, Mirze Fethali Ahundov'u din adamı olmaktan vazgeçirerek onu Aydınlanmacı bir çizgiye yönelten Mirze Şefi Vazeh ise, mollaları ve caheleti eleştiren, toplumsal çarpıklıklarla alay eden şiirler yazar. Bu şiirler Almanca'ya çevrilir ve yayımlanır. Gasım Bey Zakir, Azerbaycan şiirine eleştirel realizmi getirir ve mahallileşme akımının temsilcisi olarak Azerbaycan-Türk kimliğinin oluşmasının temellerini atar. Mirze Fethali Ahundov, 1850-1855 yılları arasında yazdığı altı komedisini *Temsilat* adıyla yayımlar. Bu eser hem Müslüman-Şark dünyasında hem de Türk dünyasında yazılmış ilk tiyatro eseridir. Aydınlanma düşüncesini benimseyen Ahundov, *Kemalüddövle Mektupları* adlı eserinde Voltaire'in *Felsefe Mektupları*'na benzer bir şekilde Aydınlanmacı bir yaklaşım sergiler ve din temelli dünya görüşünü hedef alır. Azerbaycan'da edebiyat teorisi ve edebî tenkit alanındaki ilk metinleri yazan da Ahundov'dur. Ayrıca Ahundov'un *Aldanmış Kevakib* adlı uzun hikâyesi, çoğu araştırmacı tarafından Azerbaycan edebiyatındaki ilk roman kabul edilir. Ahundov, başlangıçta Arap harflerinin ıslahı için bir layiha hazırlar ve İstanbul'da Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin başındaki Münif Paşa'ya bu layihayı sunar. Fakat teklifi kabul görmez. İlerleyen yıllarda Ahundov, ıslah fikrinden vazgeçerek tamamen Latin alfabesine geçilmesi gerektiğini savunur.[13] Bütün bunlar, Azerbaycan'da fikrî modernleşme ile edebî modernleşmenin eş zamanlı ve karşılıklı etkileşim içerisinde ilerlediğini

[12] Ali Asker, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi*, I, (Editör: Ali Asker), YTB Yayınları, Ankara 2021, 17.

[13] Yavuz Akpınar, a.g.e., 48-55.

gösterir. Bu dönemde doğrudan ulus-devlet ve cumhuriyet fikri ortaya atılmamış, hatta XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki milliyetçilik ve millet anlayışları dahi henüz oluşmamıştır. Fakat Aydınlanma düşüncesi ve Fransız İhtilali sonrası ortaya çıkan düşünce eğilimlerinin benimsenerek edebiyatta da bu fikirlerle uyumlu bir modernleşme sürecine girilmesi, ulus-devlet ve cumhuriyet için ön koşul olan Orta Çağ'ın geleneksel feodal dünya görüşünden çıkmak ve cemiyette seküler düşünceye dayalı bir yenilik arayışına girmek açısından önemli bir adım olmuştur.

XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da Hüseyinzade Ali Bey, Ahmed Ağaoğlu, Mehemmed Hadi, Hüseyin Cavid, Abdulla Şaik, Mehmed Emin Resulzade gibi isimler milliyetçi ideoloji etrafında millî bir edebiyat oluştururlar. 1905 Rus Meşrutiyeti sonrası ortaya çıkan kısmi özgürlük ortamından yararlanan Türk aydınları, Rusya Müslümanları Kongreleri düzenler ve siyasi-kültürel etkileşimi arttırmaya çalışır. 1908'de Osmanlı'da Meşrutiyet ilan edilince istibdat sona erer ve millî edebiyat başlar. Sözü edilen Azerbaycanlı yazar ve şairler İstanbul'a gelerek eğitim alır ve Namık Kemal, Tevfik Fikret, Rıza Tevfik, Ahmet Hikmet, Mehmed Emin, Ziya Gökalp gibi isimlerden etkilenirler. Osmanlı yazar ve şairlerinin eserleri Azerbaycan'daki süreli yayınlarda çıkmaya başlar. Osmanlı Türkçesinin ortak edebî dil olmasını isteyen *Füyuzat* dergisi etrafında teşekkül ettiği için derginin adıyla anılan "Füyuzat ekolü", dergide ve edebî eserlerde İstanbul'dakine yakın bir dil kullanan sanatçılardan oluşur. Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmed Ağaoğlu, İstanbul'da *Türk Yurdu* dergisinde çalışır. Hüseyinzade, İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda aktif rol aldığı gibi İstanbul'da 1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurucuları arasında da yer alır. 1910 yılında İstanbul'a gelen Mehemmed Hadi, *Tanin* gazetesinde çalışır ve Rıza Tevfik ile tanışma imkânı bulur. Hüseyin Cavid, Edebiyat Fakültesi'nde Mehmet Akif'in öğrencisi olur.[14] Cavid, İstanbul'da bulunduğu 1905-1910 yılları arasında Tevfik Fikret ile yakınlık kurar, Rıza Tevfik'ten dersler alır. Cavid'in eserlerinde Namık Kemal, Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Rıza Tevfik ve Abdülhak Hâmid'in tesiri bulunur. Hüseyin Cavid, dil konusunda Mehmed Emin ve Ziya Gökalp'ın yaklaşımını benimserken şiirlerinin muhtevası açısından Servet-i Fünûn şairlerinden etkilenir. Şair, romantik bir sanat anlayışını benimser ve Türk

[14] Nigar Nagıyeva, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, Hiperyayın, İstanbul 2017: 15-16.

birliği fikrini savunur. Cavid'in tiyatrolarında Namık Kemal'inkine benzer bir toplumsal faydacılık ve Hâmid etkisi taşıyan bir duygusallık vardır.[15] Bu tablo, XX. yüzyılın başında Azerbaycan'da Osmanlı Türkiye'sindekine benzer millî/milliyetçi bir edebiyatın doğduğunu ve bunun ulus-devlete giden yola hizmet ettiğini gösterir. Osmanlı-Türk edebiyatı ile yakın etkileşim hâlinde olan bu edebiyat, Aydınlanmacı modernizmin değerlerini savunan, XX. asrın gereklerine uygun bir insan ve toplum tipi hedefler ve Tanzimat'tan beri Osmanlı aydınlarınca da savunulan sentezci yaklaşımın bir ürünüdür.

XIX. yüzyılda Rus işgaliyle birlikte başlayan Kazak modernleşmesinin edebiyat ayağını Abay Kunanbayev kurmuştur. Medrese eğitimi almanın yanı sıra Rusça öğrenerek modern edebiyatı ve düşünce eğilimlerini kavrayan Abay, klasik Şark şiir anlayışının dışına çıkarak modern şiirin temellerini atar. Bu açıdan Osmanlı-Türk şiirinde Şinasi'nin, Azerbaycan şiirinde Mirze Elekber Sabir'in yaptığı devrimi Kazak edebiyatında Abay Kunanbayev'in yaptığını söylemek mümkündür. O döneme kadar sözlü gelenekle ilerleyen Kazak edebiyatında nesir gelişmemiştir. Abay, *Kara Sözler* adlı eseriyle Kazak nesrinin de temelini atar. Felsefi düşüncelerini ve nasihatlerini burada ifade eden Abay, edebiyatı/nesri düşüncenin konusu hâline getirir. Abay'dan sonra Şokan Velihanov ve Ibıray Altınsarin de Kazak modernleşmesine katkıda bulunur.[16] Ibıray Altınsarin, Rus müfredatına uygun modern okullar açar ve Rusçadan tercümeler yapar. Ayrıca yazdığı hikâye türü eserlerle Kazak nesrinin teşekkülüne Abay'dan sonra ciddi katkı yapan ikinci isim olur. Araştırmacılar, Altınsarin'e kadar Kazak edebiyatında gerçek anlamda nesir olmadığı konusunda görüş birliği içerisindedir.[17] Daha sonra milliyetçi Alaş Orda hareketinin kurulması ve hareketin resmî yayın organı olan *Kazak* gazetesinin yayımlanmaya başlamasıyla Kazakça artık bir matbuat dili hâline gelir. Aynı zamanda gazetenin sorumlusu olan Ahmat Baytursınulı, Kazak nesrinin gelişmesine

[15] Jale Babaşova Kastrati, *Repressiya Dönemi Azerbaycan Yazarı Hüseyin Cavid*, Bengü Yayınları, Ankara 2019, 237-251.

[16] XIX. yüzyılda modern Kazak edebiyatının kuruluşunda Abay Kunanbayev, Şokan Velihanov ve Ibıray Altınsarin'in katkılarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Koç, Almagül İşina, Bolat Korganbekov. *Kazak Edebiyatı 1*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

[17] Ekrem Ayan, *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü Ibıray Altınsarin*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, 13.

en ciddi katkıyı yapan isimlerdendir.[18] Alaş hareketi çevresinde teşekkül eden Alaş edebiyatı, Osmanlı'daki ve Azerbaycan'daki milliyetçi edebiyata benzer. Alihan Bökeyhan, Ahmet Baytursınulı, Mağcan Cumabayev, Mirjakıp Duvlatov gibi isimler Kazak-Türk kimliğini inşa etmek ve kendi değerleriyle barışık çağdaş bireylerden oluşan bir toplum oluşturmak için edebiyattan faydalanır. Bu dönemde Abay'ın daha önce temellerini attığı gerçekçilik akımı gelişir ve bağımsızlık konusu dile getirilir. Edebiyat vasıtasıyla Çarlık Rusya'sının sömürgeci politikaları eleştirilir. Halka özgürlük yolunda mücadele etme ve bilim yoluyla aydınlanma çağrısı yapılır.[19] Sovyetler Birliği'nin yaşamasına izin vermediği Alaş Orda hükümeti, millî ve modern bir devlet anlayışını benimsemiştir. Dolayısıyla Kazakistan'da XX. asrın ilk çeyreğinde edebiyatın gelişimi, Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde olduğu gibi modern bir cumhuriyete uzanan yenileşme hareketlerinin fikrî-kültürel ayağını oluşturmuştur. Okuyucuyu bu gelişmelere hazır hâle getirmek, edebiyattan ve matbuattan beklenen temel görevdir.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Özbekistan'daki modernleşme hareketlerine Ceditçiler öncülük eder. Semerkant, Buhara, Taşkent, Hokand gibi şehirlerde Ceditçi şair ve yazarların öncülüğünde reform süreci başlar. Yapılacak reformlar eğitim ve edebiyat sahasında başlayacak daha sonra sosyal ve politik alanlara doğru genişletilecektir. Bu nedenle Usul-i Cedit mektepler yaygınlaştırılır ve matbuat faaliyetleri başlar. Bu dönemde vatan, millet, özgürlük gibi kavramlara sıkça yer veren toplumcu bir edebiyat ortaya çıkar. Buna bağlı olarak Özbek şairleri klasik edebiyatı bırakarak modern edebî türlere yönelir. Münevver Kârî, Abdullah Avlânî, Behbûdî, Seyit Ahmet Vaslî, Behrambek Devletşah, Hacı Mu'in Şükrullah, Aşur Ali Zahirî gibi Ceditçi isimler millî ve modern bir edebiyat kurmak için çaba gösterir. Özbek Ceditçilerinin programı, hemen hemen Osmanlı Türkiye'sindeki millî edebiyatçıların programıyla aynıdır.[20] Adı

[18] Emre Tunçkın, "Ahmet Baytursınulı: Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri", *Kardeş Kalemler Dergisi (Doğumunun 150. Yılı Anısına Ahmet Baytursınulı Özel Sayısı)*, 189, 10-12.

[19] Nergis Biray, "XX. Yüzyıl Kazak Edebiyatı", *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 106-108.

[20] Elmurod Kholmatov, *Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî - Hayatı ve Eserleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, 1-6.

geçen aydınlar, XX. yüzyılın gerektirdiği insan, toplum ve yönetim tipini oluşturmak için millî ve manevi değerlerden kopmadan bir düzenleme yapılması gerektiğini savunur. Bu yolda çağdaş usullerle eğitim ve millî-didaktik edebiyat iki önemli araç olarak öne çıkar.

Türkmen sahasına gelindiğinde durum biraz daha farklıdır. Türkmen Türkçesi XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir edebiyat dili kimliği kazanmaya başlamış ve XX. yüzyılda yazılı bir Türkmen edebiyatı oluşmuştur. Bununla birlikte modern anlamda yazılı edebiyat 1920 sonrasında Sovyetler Birliği döneminde teşekkül etmiştir. Türkmenistan coğrafyasında güçlü ve merkezî bir siyasi otoritenin olmaması ve boylar arasındaki çatışmalara bağlı ortaya çıkan kargaşa ortamı, yazılı bir edebiyatın oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle Türkmenistan coğrafyasında millî ve modern bir devlet ve vatandaşlık algısı oluşturmaya doğrudan ya da dolaylı olarak hizmet edecek "modern anlamda" yazılı bir edebiyat yoktur. Türkmenistan'ın modern yazılı edebiyatı, milliyetçi bir aşamadan geçmeden doğrudan sosyalist bir edebiyat olarak doğmuştur. Buna bağlı olarak edebiyat, sosyalist cumhuriyete giden yolda bir öncü değil, zaten kurulmuş bir cumhuriyetin ideolojik ilkelerinin meşrulaştırılmasını ve yerleştirilmesini sağlayan bir araç olmuştur. Bununla birlikte sosyalist çizgideki Türkmen modernleşmesini savunan dar, küçük bir grubun daha Sovyetler Birliği kurulmadan önce matbuat faaliyetlerine giriştiklerini de söylemek gerekir. Türkmenistan'ın ilk gazetesi kabul edilen ve 1914-1917 yılları arasında çıkan *Ruznama-yı Mavera-yı Bahr-ı Hazar* gazetesinde hem ceditçi aydınların hem de devrimci grupların kendi ideolojilerini yansıtan fikir yazıları ve şiirleri yayımlanır. Ceditçi yazarlar, gazeteyi Türkmen toplumunun problemlerinin ve Türkmen edebiyatının tartışıldığı bir yayın organı hâline getirirler. Böylece *Ruznama-yı Mavera-yı Bahr-ı Hazar*, değişimin göstergesi hâline gelir.[21] Devrimci hareketi benimsemiş yazarların feodal düzenin temsilcisi olan yerel hanların bu çizgideki yayın anlayışına karşı çıkması sonucunda da gazetenin yayın hayatı son bulur.[22]

---

[21] Soner Sağlam, Nergis Biray, "XX. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 429.

[22] Ahmet Gökçimen, *Başlangıçtan Bağımsızlığa Kadar Türkmen Romanı*, Fenomen Yayıncılık, Kayseri 2015, 10.

Kırgısiztan'da da Sovyet dönemi öncesinde modern bir yazılı edebiyat yoktur. Hatta modern Kırgız yazılı edebiyatının ilk temsilcileri, *Erkin Too* gazetesi kurulmadan önce eserlerini Kırgısiztan'da yayımlayacak bir mecra bulamadıkları için Kazakça ve Tatarca yazmış, eserlerini Almatı ya da Kazan'daki dergi ve gazetelerde bastırmıştır. 1921-1924 yılları arasında Taşkent ve Almatı'da eğitim alan Kırgız gençlerin sayısı artmış, genç Kırgız sanatçılar ilk eserlerini *Kömek*, *Öris*, *Ak Jol* gibi süreli yayınlarda Kazak, Özbek ve Tatar dillerinde yayımlamışlardır. Modern Kırgız edebiyatının kurucularından Sıdık Karaçev ilk eserlerini Tatar Türkçesiyle, Kasım Tınıstanov ise Kazak Türkçesiyle yazmıştır. 1924 yılında *Erkin Too*'nun yayın hayatına başlamasıyla Sovyetler Birliği'nin güdümünde Kırgızca eserler yazılmaya başlanmıştır.[23] Dolayısıyla Kırgızistan'da yazılı edebiyatın modern birey ve toplum inşasına katkısı, 1924'den sonra sosyalist çizgide olmuştur.

SSCB'ye Bağlı Türk Cumhuriyetleri'nde Homo Sovieticus[24] ve Edebiyat

XX. yüzyılın başındaki modernleşme hareketlerinden önce Türk dünyasında genel anlamda Müslüman-Şark toplumlarının sosyal ve siyasi yapısı hâkimdir. Orta Çağ'ın din temelli ve çok uluslu imparatorluk anlayışının hâkim olduğu, büyük imparatorlukların olmadığı yerlerde ise feodal hanlıkların bulunduğu Türk dünyasında, fikrî atmosferi geleneksel İslam düşüncesi ve Türk kültürünün sentezi oluşturur. Özellikle bütün Türk ve İslam dünyasının çöküş yaşayarak sömürge hâline gelmeye başladığı XIX. yüzyıldan itibaren, Batı'da yaşanan düşünsel ve bilimsel gelişmelerden habersiz, sanayileşememiş, yönetim ve hukuk konusunda keyfilikten kaynaklanan problemleri aşamamış, askerî ve ekonomik açıdan çağın gerisinde kalmış bir coğrafya göze çarpar. Türk dünyasının önemli bir bölümü Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilir. Böyle bir ortamda Bolşevik hareketi, ilke ve vaatleriyle bazı Türk aydınları için umut olur. Zira Lenin ve arkadaşları Çarlık Rusya'sını bir "halklar hapishanesi" olarak görür ve devrimden sonra ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını vaat eder.

[23] Nurcan Özgen, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950) Kırgız Edebiyatı Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 56-60.

[24] "Sovyet insanı" anlamına gelen bu sözcük, SSCB yönetiminin Marksist-Leninist dünya görüşüne göre inşa etmek istediği insan tipini anlatmak için kullanılmaktadır.

Haksızlığa ve sömürüye karşı mücadele parolasıyla da Türk halklarının belli ölçüde desteğini kazanır.

Devrim öncesine bakıldığında ağırlıklı olarak milliyetçi çizgideki edebiyatın geleneksel toplumu dönüştürdüğü gözlense de zaman zaman sosyalist görüşlü yazarların edebî eserlerde ortaya koyduğu fikirlerin de kamuoyunu etkilediği görülür. Bu açıdan Azerbaycan'da Neriman Nerimanov'un devrimden önce yazdığı *Bahadır ve Sona* adlı eseri dikkat çekici bir örnektir. Kendisi sosyalist bir yazar olan Nerimanov, 1900 yılında yazdığı bu romanda sosyalist fikirlerini açıkça ortaya koyamasa da modern vatandaşlığa zemin hazırlayacak bir toplumsal yapının özlemini çeker. Romanda dine açıkça cephe alınmasa da İslam'da reform yapılması gerektiği savunulur ve seküler/hümanist bir insan anlayışı ortaya konur. Nerimanov, *Bahadır ve Sona* romanında bazen birbiriyle tam uyuşmayacak düşünceler ortaya koyar. Millî kimliğe vurgu yaparken bunu milletler üstü bir hümanizmle uzlaştırmaya çalışır, dini de büsbütün boşlamaz. Peygamberlerin getirdiği kuralların XX. asra uymadığını iddia ederken aslında bu kuralların temelindeki amacın iyi olduğunu, dolayısıyla iyilik yapma amacına hizmet edecek şekilde kuralların güncellenmesi gerektiğini söyler. Böylece sosyalizme giden aşamada millet bilincine sahip, laik ve dini bireysel bir inanç olarak kabul eden, dinî kuralları çağın şartlarına göre yorumlayan, İslam'ın ilk kaynaklarına tarihselci bir gözle yaklaşan, hümanizmi ve enternasyonalizmi savunan bir insan tip ortaya konur.[25] Bu yeni insan tipi, Ekim Devrimi öncesinde Bolşeviklere uygulanan baskı göz önüne alındığında o dönemde savunulabilecek sosyalist modernleşme düşüncesiyle en uyumlu tiptir.

Sosyalist çizgideki Türk edebiyatlarının Moskova'ya bağlı cumhuriyetlere sadık vatandaş tipini yetiştirmek ve toplum yapısını sosyalist bir cumhuriyete uygun hâle getirmek gibi bir amacı vardır. Geleneksel feodal yaşam tarzına göre zihni şekillenmiş halklardan "Sovyet insanı" oluşturmak mümkün olmadığı gibi sosyalist cumhuriyetlere uygun bir toplumsal yapı meydana getirmek de imkânsızdır. Bu nedenle sosyalist edebiyatta insanın ve cemiyetin devrimle birlikte olumlu ve ilerici yönde değiştiğine sürekli vurgu yapılır. Güçlünün yanında olan, işgalcilerle iş

[25] Abdullah Şengül, Ömer Faruk Ateş, "Marksist Propaganda ve Milliyetçi Edebiyat -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-", *VI. Beynelhalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu Materialları*, 6-7.

birliği yapan feodal hanlar ve onların maşası zengin toprak ağalarının zulmü devrimle bitmiştir. Sovyet edebiyatının söylem biçimine göre artık din adamları da boş inançlarla halkı sömürememekte ve kendilerine ayrıcalıklı bir statü elde edememektedir. Yeni düzen "eşit, adil ve ilerici"dir. Yazar ve şairler hem devrim öncesinin kötü yanlarını hem de devrimin kazanımlarını toplumcu bir yaklaşımla belli izlekler etrafında sürekli tekrarlar.[26]

Sovyetler Birliği'nin dil, kültür ve edebiyat politikaları, aslında Moskova yönetiminin ulus politikasına bağlı olarak şekillenir. Bu konuda Olivier Roy'un tespitleri dikkat çekicidir. Leninizm, enternasyonalizme dayanır ve nihai hedefi çok uluslu modern bir Rus imparatorluğu kurmaktır. Bu süreçte Lenin, milletlerin diline, kültürüne ve siyasi haklarına saygı duyacağını söylese de gerçek anlamda bir millî kimlik teşekkülüne izin vermez. Millî inşa, Sovyet insanına giden yolda bir ara aşamadır. Zira Sovyet rejimi kurulurken Türk dünyasında dilsel ve dinsel bütünlük vardır ve bu bütünlüğü parçalamak isteyen Sovyet yönetimi, yeni uluslar icat etmek durumundadır. Ortaya çıkan inşa yapay olsa da insan ve toplumu sosyalist çizgide şekillendirmede işlevseldir.[27] XX. yüzyılda modern dünyanın geldiği noktada laik ve hukuka dayalı bir devlet tarafından yönetilen vatandaşlık tipinin ulus inşasıyla oluşturulduğu göz önüne alındığında, Homo Sovieticus'a giden yolun ara aşaması olan "biçimde millî, özde sosyalist" politikaların sanat ayağını temsil eden sosyalist edebiyatın önemli bir rolü olduğunu söylemek mümkündür.

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri'nin Vatandaşı Olmak: Edebiyat ve Yeniden İnşa Edilen Kimlikler

1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılacağının emareleri görülmeye başlar. Gorbaçov, bu dağılışı önlemek için reform yapma ihtiyacını

[26] Konunun Sovyet dönemi Azerbaycan ve Kazakistan edebiyatlarına yansıması için bkz. Ömer Faruk Ateş, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020 ve Aygül Şengün, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Kazak Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2022.

[27] Olivier Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (Çeviren: Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul 2016, 9.

hissederek "glasnost" ve "perestroyka" politikalarını uygulamaya koyar. Bu dönem, şeffaflık ve yeniden yapılandırma dönemidir. Buna bağlı olarak da rejimin baskısı hafifler. Politik rahatlama beraberinde sosyalist realizmin baskısını da azaltır. 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan cumhuriyetleri bağımsızlığını ilan eder. Bu durum toplumsal yapıyı, kimliği ve edebiyatı büyük bir dönüşüme uğratır. Yeni cumhuriyetler, kendi kimlik değerlerini oluşturmak için edebiyattan faydalanır. Sosyalist realizmin "gerici bir burjuva ideolojisi" olarak gördüğü milliyetçilik, XX. asrın başında olduğu gibi yeniden yükselişe geçer ve bu durum edebiyatın temel izleklerini belirler.

1991'den sonra Azerbaycan sahasında ortaya çıkan yeni edebiyat, bizzat devlet tarafından desteklenir ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin temel değerleriyle uyumlu bir edebiyat kanonu oluşturulmaya çalışılır. Haydar Aliyev döneminden itibaren devletin politikası Türk dünyası ile yakın ilişkiler kuran, Türk kimliğinin bir parçası olarak kabul edilen "Azerbaycancılık" üzerine kuruludur. Azerbaycan'ın tanınmış edebiyat tarihçisi İsa Habibbeyli, "devlet politikasında Azerbaycancılığın ulusal bir ideolojiye dönüşmesi ve bağımsız devlet yapısı ile koordinasyonu, ulusal liderimiz Haydar Aliyev'in Azerbaycan devletinin ve halkının önünde bulunan en büyük tarihî hizmetlerindendir" diyerek Azerbaycancılığın önemine vurgu yapar ve bağımsızlık edebiyatının temelinde Türkçülüğün ve Azerbaycancılığın bulunduğunu belirtir.[28]

Bağımsız Azerbaycan edebiyatının temelini atan isimler, âdeta bağımsızlığın geleceğini önceden hissederek Sovyetler Birliği dağılmadan hemen önce sosyalist realizm anlayışıyla uyuşmayan, millî yönü ağır basan eserler yazmaya başlamıştır. Mirze İbrahimov, Mir Celal, İlyas Efendiyev, İsmail Şıhlı, İsa Hüseynov, Elçin, Anar, Mevlüt Süleymanlı, Akil Abbas gibi çok sayıda yazar adaletsizliğin ve toplumsal çöküntünün pençesindeki Sovyet toplumunu eleştiren eserler yazmıştır. Şiir sahasında da daha Sovyet döneminde Memmed Araz, Halil Rıza Ulutürk, Bahtiyar Vahabzade gibi şairler sosyalist edebiyatın dışına çıkarak millî bir ruhla şiirler kaleme

[28] İsa Habibbeyli, "Bağımsızlığın Şerefli Yolu ve Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Edebiyatı", (Çeviren: Mehdi Genceli), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 20-21.

almıştır. Bağımsızlık döneminde Memmed Araz, Halil Rıza Ulutürk ve Bahtiyar Vahabzade, Haydar Aliyev tarafından "İstiklal Nişanı" ile ödüllendirilmiş ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti'nin millî edebiyatını kuran bu isimler devlet düzeyinde desteklenmiştir. Bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatını "geçiş edebiyatı" olan "1990'lı yıllar edebiyatı" ve XXI. yüzyıldaki "çağdaş dönem edebiyatı" olarak ikiye ayırmak mümkündür. 1990'lı yıllarda 20 Ocak Hadisesi, Karabağ Savaşı ve bağımsızlık konuları sıkça işlenmiştir. Bu üç tema, Azerbaycan halkının Sovyet idaresine isyan ederek bağımsızlığını almasına yaptığı vurgu ve Karabağ işgaline karşı mücadeleyi desteklemesi açısından edebiyatın millî bilinci güçlendirme görevini üstelendiğini gösterir. "Kara Ocak" olarak nitelenen 20 Ocak olayları Halil Rıza Ulutürk'ün "Benden Başlanır Vatan", "Devam Ediyor 37", Bahtiyar Vahabzade'nin "Şehitler", "Cumartesi Gecesine Götüren Yol", Memmed Araz'ın "Dünya Düzelmiyor", "Ağlama Karanfil, Ağlama", Sabir Rüstemhanlı'nın "Ömür Kitabı" adlı şiirlerinde anlatılır. Anar, Elçin, İsi Melikzade, Mevlüt Süleymanlı, Sabir Ahmedli, Hüseyinbala Miralamov, Ağarehim Rahimov, Eyvaz Zeynalov, Şerif Ağayar, Azad Karadereli, Sefer Alışarlı gibi yazarlar hikâyelerinde Karabağ meselesini ele alır. Sabir Rüstemhanlı, Zelimhan Yakup, Yusuf Neğmekar gibi isimler Hocalı faciasını konu alan eserler yazarlar.[29] Bütün bunlar, özellikle 1990'lı yıllarda Azerbaycan edebiyatının yeni kurulan cumhuriyetin halkına millî bilinç ve mücadele gücü aşılamak için milliyetçi bir çizgide ilerlediğini gösterir.

Bağımsız Türkmenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren Türkmen edebiyatı da ulus-devlet mantığıyla uyumlu modern millî kimlik inşası sürecine girer. Buna bağlı olarak bağımsızlık, vatan sevgisi, ana dili, ve kurucu lider Türkmenbaşı konulu şiirler yazılmaya başlar. "Bağımsız Türkmenistan" anlamına gelen "Garaşsız Türkmenistan" konusu şairler tarafından sıkça işlenir. Atamırat Atabayev'in "Türkmenistan", "Garaşsız", "Başını Dik Tut, Türkmenistan-Diyarım", Nurı Bayramov'un "Türkmen Yeri", "Ülkem", Gözel Şagıluyeva'nın "Vatanlı Men, İlli Men", "Sen Dey Vatan Barmıdır", Amanmırat Bugayev'in "Vatan", "Türkmenistanım", Akmırat Muhadov'un "Türkmen Dövletim" adlı lirik şiirleri bunlara örnektir. Roman türünde millî bilinç oluşturmak amacıyla tarihî roman yazma eğiliminin arttığı görülür. Annagulı Nurmemmet'in *Oğuz Yurdu*,

[29] İsa Habibbeyli, *a.g.e.*, 22-34.

Övezdurdı Nepesov'un *Pıragı*, Agahan Durdıyev'in *Keymir Köy*, Osman Öde'nin *Altıncan Hatın*, Atacan Tagan'ın *Saraht Galası*, Agageldi Allanazarov'un *Ocak* isimli romanları birer tarihî roman örneğidir. Tiyatro türünde Türkmen millî kimliği ve kültürü için önem taşıyan Oğuz Kağan, Dede Korkut, Köroğlu gibi şahsiyetlerin hayatlarını konu alan piyeslerin yanı sıra Türkmen tarihinde Ruslara direnişin sembolü olarak önemli bir yer edinen Göktepe Savaşı'nı işleyen oyunlar yazılır. Kakacan Aşırov'un *Oğuz Oyunu*, *Deli Dumrul*, *Oğuz Han* piyesleri, Gılıçmurat Kakabayev ve Tâçmâmmet Mâmmetveliyev'in hazırladıkları Göktepe Savaşı'nı anlatan *Gala* oyunu bu açıdan önemli örneklerdir.[30] Bağımsızlık döneminde Türkmen edebiyatının seyrine bakıldığında ortak tarih, ortak dil ve ortak vatan vurgusu üzerinden vatandaşlık kimliği inşa etmeye hizmet edecek bir kanon oluşturulduğu görülür.

Kazak edebiyatı, bağımsızlık döneminde XX. yüzyılın başındaki Alaş Orda edebiyatının izleklerine dönüş yapar. Bunların başında bağımsızlık gelir. Temirhan Medetbek'in "Tevelsizbin/Bağımsızım", Ulıkbek Esdevlet'in "Türkistan", "Biz Türikteriz/Biz Türkleriz" şiirleri bağımsızlık temasını işleyen önemli manzumelerdir. Bağımsızlık şairleri, Alaş kahramanlarını anlatan şiirler de kaleme alır. Temirhan Medetbek'in büyük Alaş şairi Mağcan Cumabayev için yazdığı "Mağcan-jır" ve Jaraskan Abdiraş'ın *Kulpıtas/Musalla* Taşı eserinde Alihan Bökeyhan, Mağcan Cumabayev, Ahmet Baytursınov, Mirjakıp Duvlatov, Jüsipbek Aymavıtov gibi Alaş sanatçılarına ithaf ettiği şiirler bu açıdan dikkat çekicidir. Kazak şiirinde 1991'den sonra tarihî konulara yönelerek kahramanlık teması üzerinden millî bilinç oluşturma eğilimi de güçlenir. Erlan Jünis'in "Menin Atım Tevelsizdik/Benim Adım Bağımsızlık", Bavırjan Karağazulı'nın "Kazak", Akberen Elgezek'in "Zandılık/Kurallılık" şiirleri, tarih ve kahramanlık ilişkisi üzerinden Kazak millî kimliğini ele alır. Kazakların Sovyetler Birliği'ne karşı gerçekleştirdiği Jeltoksan Ayaklanması, bağımsızlığa giden yolu başlatan gelişme şeklinde değerlendirilir ve edebî eserlerde millî bir hadise olarak ele alınır. Marhabat Bayğut'un Jeltoksan olaylarını konu alan "Joğalgan Jurnak/Yok Olan Jurnak" hikâyesi bu açıdan önemli bir örnektir. Bakkoja Mukay'ın *Ömirzaya/Kayıp Hayat*, Dükenbay

[30] Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Türkmen Edebiyatı (1991-2016)", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 163-179.

Dosjan'ın *Alan/Meydan*, Turısbek Savketayev'in *Aykarangısı/Ay Karanlığı* romanlarında Jeltoksan olayları konu edilir. Kazak yazarlar bağımsızlık döneminde Sovyet politikalarıyla hesaplaşan eserler de yazarlar. Sovyet dönemindeki din karşıtı tutum nedeniyle maneviyat ihtiyacını gideremeyen gençlerin çıkış yolu arayışları, yapılan nükleer denemelerden dolayı oluşan tahribatın izleri, Kazak köy hayatı, toplumsal fayda ile bireysel çıkarlar arasındaki çatışma, varoluşsal sorunlar ve insanın anlam arayışı gibi konular Kazak nesrinde çokça işlenir.[31]

Kırgız şiirinde Süyünbay Eraliyev, Sooronbay Cusuyev, Baydılda Sarnogoev, Omor Sultanov, Calil Sadıkov, Şayloobek Düyşeyev, Anatay Ömürkanov, Esengul İbrayev gibi şairler Sovyet döneminin eleştirilmesi, bağımsızlık ve ana dilinin önemi gibi konuları ele alan şiirler yazarlar. Esengul İbrayev'in "Oylon Kırgız/Düşün Kırgız", "Ulut Bolsom Tilim Menen Ulutmun/Millet Olacaksam Dilim ile Millet Olurum", "Can Düynö Canırığı/Maneviyat Yankısı" gibi şiirleri bu kapsamda değerlendirilebilecek örneklerdir. Bu şiirlerde millî kimlik ve ana dili vurgusu yer alır. Roman türünde Kırgız tarihi için önemli şahsiyet ve olayları konu alma eğilimi başlamış, bu sayede millî hafıza onarılmaya çalışılmıştır. Samsak Stanaliyev'in Stalin döneminde öldürülen Kırgızların sembol şairi Kasım Tınıstanov'un hayatını konu alan *Kasım Tınıstanov: Çagılgandın Köz Caşı/Kasım Tınıstanov: Yıldırımın Göz Yaşı* adlı romanı, Toyçubay Subanbekov'un eski Kırgız kağanı Bars Bek'in hayatını konu alan *Bars-bek Kagandın Körör Közü/Bars-bek Kağan'ın Gören Gözü* adlı eseri, Caparkul Toktonaliyev'in kimilerine göre Kırgızların millî kahramanı kabul edilen Şabdan Batır'ı konu alan *Şabdan Batır* romanı, Tölögön Kasımbekov'un yine Şabdan Batır'ın mücadelelerini anlatan *Baskın* romanı, tarihî romanlar vasıtasıyla millet şuuru oluşturma eğiliminin önemli

[31] Janar Talaspayeva, Nurgül Smagulova, "Kazak Edebiyatında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî İmaj ve Edebiyatın Gelişimi", (Çeviren: Nergis Biray), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 56-106 ve Cemile Kınacı Baran, Gülmira Ospanova, "Jeltoksan/Aralık İsyanı", *Türk Dünyasında İsyan ve Başkaldırı -Edebiyata Yansıyan Özgür Ruh-*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2021, 202-203.

örnekleridir.[32] Kırgız edebiyatında tarihî roman türünün kurucu ismi olan Tölögön Kasımbekov, nehir roman tarzında yazdığı *Kırılan Kılıç*, *Kırgın*, *Baskın* ve *Kelkel* romanlarında arşiv belgeleri ve canlı şahitlerin tanıklıkları üzerinden Kırgız tarihini birebir yansıtmaya çalışmış, Türkistan'ı Kırgız halkının ortak hafızasının mekânı olarak eserlerine yansıtmıştır.[33] Bu açıdan Tölögön Kasımbekov'un eserleri, ortak tarih ve mekân şuuru üzerinden millî kimlik oluşturma çabasının başarılı örneklerindendir.

Özbek edebiyatına bakıldığında bir taraftan şiir türünde biçim ve içerik açısından yenilikler yapılırken diğer yandan eski şiir geleneğinin devam ettirildiği görülür. Şiirlerde millî birlik, bağımsızlık, Turancılık ve Türkistan konuları özgürce işlenmeye başlar. Gulçehra Corayeva'nın "Birleşgen Ozar" şiirinde bağımsızlığını kazanan Özbekistan Cumhuriyeti'nin güçlenmesi için birlik beraberliğe ihtiyaç olduğu söylenir ve Turan ideali dile getirilir. Halime Hudayberdiyeva, "Türkistan Keldi" şiirinde Türkistan'ın bağımsızlığı için can veren kahramanlardan bahsedilir ve aradan geçen yıllara rağmen Türkistan'ın hâlâ vatan olma özelliğini koruduğu söylenir. Şairin yaklaşımına göre bir yeri mekân yapan ortak tarih ve ortak hafızanın izleridir. Milliyet bilinci ve özgürlük temaları 1990'lı yıllarda Abdulla Aripov, Erkin Vahidov, Azim Suyun, Usman Azim, Muhammed Yusuf, Hurşid Devran gibi şairler tarafından ele alınır. Özbek romancılığında ise yeni kurulan devletin vatandaşlarına ortak bir duyuş ve düşünüş biçimi aşılamak amacıyla didaktik eserler yazılır. Bunların bir kısmında Sovyet döneminin zulüm ve haksızlıkları eleştirilerek Sovyet tahribatı onarılmaya çalışılırken bir kısmında da Rus işgali öncesindeki tarihe dönülerek köklü bir millet anlatısı oluşturmak istenir. Şükrullah'ın *Kefensiz Gömülenler*, Adil Yakubov'un *Adalet Menzili*, Ölmes Ümerbekov'un *Fatima ve Zuhra*, Şükür Halmirzayev'in *Alaböci*, Uçkun Nazarov'un *Akrep Yılı* adlı romanları Sovyet eleştirisi içerir. Özbek halkının tarihini konu alan Mirmuhsin'in *Maveraünnehir* ve *Turan Melikesi* romanları, Pirimkul Kadirov'un *Ana Laçin Vidâsi*, Maksud Kariyev'in *İbn Sina* ve *Berunî* romanları, tarihî-biyografik

[32] Halit Aşlar, "Modern Kırgız Edebiyatında Millî Şuur Yansımaları", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 118-128.

[33] Samet Azap, "Tölögön Kasımbekov'un Anlatılarında Mekân Algısı", *Bozkırın Sesi: Tölögön Kasımbekov*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Bengü Yayınları, Ankara 2022, 67.

roman türünün önemli örnekleridir. Bağımsızlık döneminde Özbek edebiyatında en çok işlenen tarihî şahsiyetlerden biri Emir Timur'dur. Abdulla Aripov'un *Sahipkıran* ve Töre Mirza ile Esrar Semed'in birlikte yazdıkları *Sahibkıran Timur* piyesleri Emir Timur'un sahneye taşındığı başarılı eserlerdir.[34]

Sonuç

Hem Türkiye'de hem de Türk dünyasında modern ulus-devlet mantığıyla kurulan cumhuriyetler, XIX. yüzyılda başlayıp XX. yüzyılın ilk çeyreğinde hızlanan ve karşılıklı etkileşime açık olan çok yönlü modernleşme süreçlerinin bir neticesidir. Söz konusu modernleşmenin sanat ayağını edebiyat oluşturur. Batılılaşma süreci sadece Aydınlanmacı fikirleri almaktan ibaret değildir. Türk ve Müslüman dünyanın geleneksel edebiyatı bu yeni fikirleri ifade etmede yetersiz görüldüğünden roman, öykü, tiyatro gibi Batılı türler bütün Türk edebiyatlarına girer. Matbuat faaliyetleri hem modernleşmenin hem de ulus inşasının önemli bir ayağı hâline gelir. Gazete ve dergiler modernleşme süreci ve toplumsal sorunlarla ilgili düşünce yazıları yayınladığı gibi bu konuları ele alan çağdaş edebî türlere de yer verir. Osmanlı Türkiye'si, Azerbaycan ve Kazakistan'da süreli yayınlar etrafında edebî ekoller oluşur. Yeni türlerle ortaya konan yeni edebiyat vasıtasıyla Aydınlanma düşüncesinin ve milliyetçilik ideolojisinin tesirinde çağdaş bir toplumsal yapı ve vatandaş tipi oluşturmak hedeflenir. Bu dönemde cahilliğin ortadan kaldırılması, çağdaş eğitimin yaygınlaştırılması, kadın erkek eşitliğinin sağlanması, dinin hurafelerden arındırılması gibi konuların yanında aklı ve bilimi önceleyen, millî bilinç sahibi insanların yetiştirilmesi de edebiyatın muhtevasını oluşturur. Ekim Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla Kafkasya ve Orta Asya'da çağdaş vatandaş tipi "Homo Sovieticus" hâline gelir. Sosyalist realizm ismiyle formüle edilen ideolojik propaganda edebiyatı doğar ve Türk edebiyatlarında hâkim eğilim olur. Bağımsızlık döneminde yeniden Ekim Devrimi öncesindeki milliyetçi edebiyata dönüş yaşanır. Sovyetler Birliği döneminde kurulan Türk Cumhuriyetleri bağımsızlık kazanınca her biri kendi halkını bir ulus hâline getirmeye çalışır. Kazak, Kırgız, Türkmen

[34] Marufjon Yuldashev, Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020, 141-149.

vb. ulus kimlikleri oluşturmak için edebiyat kanonundan faydalanılır. Bu dönemde tarihî ve biyografik konulu eserler yaygınlaşır. Tarihî şahsiyetleri konu alan biyografik anlatılar üzerinden millî kimlik inşasına çalışılır. 2000'li yıllardan itibaren Batı edebiyatı ve Türkiye edebiyatı ile temasın artması sonucunda Türk Cumhuriyetleri edebiyatlarında da varoluşçuluk, postmodernizm, büyülü gerçekçilik gibi yaklaşımlar ortaya çıkar. TÜRKSOY, Avrasya Yazarlar Birliği gibi kurumların faaliyetleriyle Türk dünyası sanatçıları bir araya gelir ve ortak organizasyonlarla edebî etkileşim artar. Çeviri faaliyetleriyle kardeş ülke edebiyatları birbirini daha yakından tanımaya başlar. XXI. yüzyılın şartlarına göre dünya siyasetinde yer almaya çalışan Türk Cumhuriyetleri, edebiyat ve kültür sahasındaki yakınlaşma vasıtasıyla iş birliği politikalarını daha sağlam bir zemine oturtmaya çalışır. Ayrıca çağın değerlerine uygun bir toplumsal yapı oluşturmak ve bu yapıyı meydana getirecek vatandaşlar yetiştirmek için edebiyatın işlevselliğinden yararlanmaya devam edilir. Modern ve millî olmak, kendi değerlerini kaybetmeden çağın gerektirdiği insan tipini yetiştirmek ve tüm bunları yaparken cumhuriyetlerin kurucu ideolojileri ile uyumlu olmak Türk Cumhuriyetleri'nin ortak hedefidir. Bu hedefe ulaşmak için bazı yazar ve şairler sanatçı duyarlılığıyla eserler yazmakta, metinlerdeki söylem biçimlerini bu değerlerle uyumlu şekilde ortaya koymaktadır. Fakat özellikle toplumcu sanatçıların ideolojik duruşları her zaman kurucu ideolojilerle uyuşmadığı gibi eserlerinde savundukları değerler ve sundukları çözüm önerileri de kendi ideolojilerine ve bakış açılarına göre farklı olabilmektedir. Bununla birlikte hukukun üstünlüğü, eşitlikçi bir toplum yapısı kurulması, çağın bilimsel gelişmelerinin takip edilmesi gibi belli ilkeler üzerinde çoğu sanatçının uzlaştığı ve benzer mesajlar verdiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKPINAR, Yavuz, "Ana Hatlarıyla Başlangıçtan Günümüze Kadar Azerî Edebiyatı", *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.

AKPINAR, Yavuz, "İhmal Edilmiş Bir Yazar". *İsmail Gaspıralı Roman ve Hikâyeleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020.

AKYOL, Taha, "Cedîdcilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 211-213.

ASKER, Ali, "Azerbaycan'da Millî Kimlik İnşasının Sosyo-Ekonomik ve Fikrî Temelleri (19. Yüzyılın Ortaları-20. Yüzyılın Başları)", *Azerbaycan Düşünce Tarihi*, I, (Editör: Ali Asker), YTB Yayınları, Ankara 2021.

AŞLAR, Halit, "Modern Kırgız Edebiyatında Millî Şuur Yansımaları", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.

ATEŞ, Ömer Faruk, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-*, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2020.

AYAN, Ekrem, *Modern Kazak Edebiyatının Öncüsü Ibıray Altınsarin*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

AZAP, Samet, "Tölögön Kasımbekov'un Anlatılarında Mekân Algısı", *Bozkırın Sesi: Tölögön Kasımbekov*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Bengü Yayınları, Ankara 2022.

BABAŞOVA KASTRATİ, Jale, *Repressiya Dönemi Azerbaycan Yazarı Hüseyin Cavid*, Bengü Yayınları, Ankara 2019.

BİRAY, Nergis, "XX. Yüzyıl Kazak Edebiyatı", *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018.

ÇAKIR, Mümine, "Türk Edebiyatında Orta Asya'dan Söz Eden İlk Roman: Gönül Hanım", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5/1, Çankırı 2014, 247-262.

GÖKÇİMEN, Ahmet, *Başlangıçtan Bağımsızlığa Kadar Türkmen Romanı*, Fenomen Yayıncılık, Kayseri 2015.

HABİBBEYLİ, İsa, "Bağımsızlığın Şerefli Yolu ve Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan Edebiyatı, (Çeviren: Mehdi Genceli), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.

HASDEDEOĞLU, M. Onur, *Halide Edib ve Yakup Kadri'nin Romanları Ekseninde Türk Edebiyatının Ulus-Devlet Oluşumuna Etkisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2019.

KARAKOÇ, K. İrfan, *Ulus-Devletleşme Süreci ve Türk Edebiyatının İnşası (1923-1950)*, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

KHOLMATOV, Elmurod, *Türkistanlı Ceditçi Abdullah Avlânî - Hayatı ve Eserleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

KINACI BARAN, Cemile, Gülmira Ospanova, "Jeltoksan/Aralık İsyanı". *Türk Dünyasında İsyan ve Başkaldırı -Edebiyata Yansıyan Özgür Ruh-*, (Editörler: Orhan Söylemez, Samet Azap) Kesit Yayınları, İstanbul 2021.

KOÇ, Kenan, Almagül İşina, Bolat Korganbekov, *Kazak Edebiyatı,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, I, İstanbul 2007.

NAGIYEVA, Nigar, *1990'dan Günümüze Türkiye ve Azerbaycan Edebiyatlarının Karşılıklı Etkileşimi*, Hiperyayın, İstanbul 2017.

ÖZGEN, Nurcan, *Yirminci Yüzyılın İlk Yarısında (1900-1950) Kırgız Edebiyatı Tarihi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

ROY, Olivier, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi,* (Çeviren: Mehmet Moralı), Metis Yayınları, İstanbul 2016.

SAĞLAM, Soner, "Bağımsızlık Dönemi Türkmen Edebiyatı (1991-2016)", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.

SAĞLAM, Soner, Nergis Biray, "XX. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı", *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı*, (Editörler: Orhan Söylemez-Samet Azap), Kesit Yayınları, İstanbul 2018, 429.

SÜMER, Mehmet, *Millî Kimliğin İnşasında Edebiyatın Rolü (1911-1920)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2015.

ŞENGÜL, Abdullah, Ömer Faruk Ateş, "Marksist Propaganda ve Milliyetçi Edebiyat -Azerbaycan Edebiyatı Örneği-", *VI. Beynelhalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu Materialları*, Bakü 2019, 1-8.

ŞENGÜN, Aygül, *Edebiyat ve İdeoloji: 1917 Sonrası Sovyet Edebiyatında Kimlik Yozlaşması -Kazak Edebiyatı Örneği-,* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2022.

TALASPAYEVA, Janar, Nurgül Smagulova, "Kazak Edebiyatında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî İmaj ve Edebiyatın Gelişimi", (Çeviren: Nergis Biray), *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş). Bengü Yayınları, Ankara 2020.

TUNÇKIN, Emre, "Ahmet Bayturs ınulı: Hayatı, Faaliyetleri ve Eserleri", *Kardeş Kalemler Dergisi (Doğumunun 150. Yılı Anısına Ahmet Bayturs ınulı Özel Sayısı)*, 189, Ankara 2022, 7-12.

YILMAZ, Murat, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Temelleri", *Türk Edebiyatı Tarihi,* (Editörler: Talât Sait Halman, Mustafa İsen, Osman Horata vd.) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2019, IV, 23-32.

YULDASHEV, Marufjon, Soner Sağlam, "Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı", *Türk Dünyasında Çeyrek Asırlık Edebî Tecrübe: Millî Ruh ve Edebiyata Yansıması*, (Editörler: Orhan Söylemez, Ömer Faruk Ateş), Bengü Yayınları, Ankara 2020.

"THE ROLE OF LITERATURE IN THE PROCESS LEADING TO MODERN REPUBLICS IN TÜRKİYE AND THE TURKIC WORLD"

Abstract

The republican regimes that emerged in the Turkic world since the 20th century were established on the basis of the modern nation-state paradigm. These states, as they emerged as a result of the modernization processes, wanted to transform their social structures in accordance with the new management style. This transformation requires the construction of national identity in the modern sense and the creation of a new citizen type. It is seen that literature plays an important role at this point in the Turkic world. The first quarter of the 20th century is a reform process for both the Ottoman Turks and the Turkic peoples under the Russian occupation. In this period, it is aimed to raise the human type needed by modern nation-states and transform the social structure by assigning a social function to literature. National Literature in Turkey, Maarif literature in Azerbaijan, Alash Orda Literature in Kazakhstan, Cedit Literature in Uzbekistan are the products of this period. After 1920, while socialist realism prevailed in literature in order to create a structure suitable for the ideology of the socialist republics in the Turkic world, a literary canon was formed in Turkey depending on the principles and reforms of the newly established republic. With the disintegration of the Soviet Union in 1991, the literary interaction between Turkey and the Turkic Republics begins again. In this study, it will be tried to reveal the function of literature on the road to modern republics in Turkey and the Turkic world, and how ideological breaks due to political developments affect the relationship between literature and social structure.

Keywords

Literature, republic, nation-state, Turkic world, national identity.